

Мырзабекова Н.Т., Кожобекова Г.М.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ СҮЙЛӨӨ МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Мырзабекова Н.Т., Кожобекова Г.М.

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ВЫСТУПЛЕНИЯ НА КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Тил – коомдук көрүнүш. Анын көркөм каражаттары кылымдардын, ата-бабабыз-дын урпактарына калтырган казына мүлкү, бай мурасы, ал мурас сүйлөө аркылуу гана сыртка чыгып, чыгармачылык менен пайдаланышат. Тили жок улут болбойт. Кыргыз эли эзелтен өзүнүн меймандостугу, берешендиги, каада-салты, үрп-адаты менен айырмаланып келген. Аны сактап калуу ар бир атуулдун милдети. Келечектеги жаш муундарыбыздын сүйлөө маданиятынын так-тыгына, тазалыгына, тууралыгына, көркөм-дүүлүгүнө көңүл буруу биздин милдетибиз. Кыргыз тилинде керексиз, одоно сүйлөөдөн алыс болуу үчүн биринчи иретте үй-бүлө, мектеп, айлана-чөйрө, айыл аксакалдары, билимдүү инсандар көзөмөлгө алууга тийиш. Азыркы учурда кыргыз тилинде сүйлөө маданиятына кош көңүл кароого болбойт.

Тил байлыктары дегенде макал-ылакап, учкул жана накыл сөздөр, фразеологизм менен идиомалар лексико-грамматикалык бай тилдик каражаттар эске түшөт. Коомдук ар кандай өзгөрүүлөр тилдин өнүгүүсүнө шарт түзүп, ал тилди колдонгон жамааттардын карым-катыш байланышындагы сүйлөшүү тажрыйбасы аркылуу жаралып, калыптанат. Тилдин жашоосу конкреттүү сүйлөө аркылуу гана берилет.

Тил менен сүйлөөнүн карым-катышы, өз ара байланышы гносеологиялык прагматикалык аспектиде мүнөздөлөт, башкача айтканда жалпылык менен жекеликтин, абстрактуулук менен конкреттүүлүктүн, форма менен мазмундун диалектилик мыйзам ченемдүүлүгү аркылуу шартталат. Сүйлөө да тилдин реалдуу жашоосун камсыз кылып, жеке кубулуш катары ар бир сүйлөөчүнүн өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Натыйжада, прагматикалык жактан алганда тил коомдук көрүнүш катары сүйлөөнүн оозеки жана жазуу түрүндө жеке адам аркылуу ишке ашышы башкача айтканда тикеден-тике реализацияланышы, турмуш-тагы информациялык чындыктын берилиши.

Тил пикир алышуунун маанилүү куралы катары өзүнүн негизги коммуникативдүү функциясын аткарууда сүйлөө аркылуу гана ишке ашат. Сүйлөө жеке индивидуалдык чыгармачылык процесс катары ар бир адам-дын тил байлыгына, пикир алышуунун чөйрө-сүнө, максат маанисине, мүдөө талабына, билим деңгээлине, көрө билгичтигине, тарбия-гаалими менен аң-сезимине, акылына, жагдай-шартка карай сөздү, сөз айкашын

тандай алып, аны ыктуу колдоно билишине карай өзгөчө мүнөзгө ээ болгон кубулуш. Сүйлөө лингвистикалык эле кубулуш эмес, ал психологиялык жана эстетикалык бирдик катары да каралат, анткени сүйлөө аркылуу адамдар тикедентике ойдун чындыктарын эле билдирбестен, ички сезимин экспрессивдүү түрдө да билдирет. Пикир алышуунун кырдаалына карата сүйлөөнүн коммуникативдик сапатына дагы ар кандай өзгөчөлөнгөн адамдын конкреттүү шарттагы психикалык ал-абалы, жагдай-шарты андагы жаралган сүйлөөнүн максатын ишке ашыруудагы өз ара карама-каршылыктын өнүгүшүнө карай, мурдатан белгилүү болгон тилдик каражат-тардан айырмалуу ар башка, ар түрдүү сүйлөөдөгү көп кырдуулук пайда болот. Ушундан улам тигил же бул адамдардын конкреттүү сүйлөөсүнө карап, андагы логика-лык ырааттуу пикирине эле эмес, андагы сүйлөөнүн коммуникативдик сапатынын таасирдүүлүгүнөн, көркөмдүүлүгүнөн эстетикалык ырахат алып оң сапатына карата «так», «туура», «жакшы», «ачык», «көркөм», «жеткиликтүү» деп баалашат. Ошентип нечен сыноодон өткөн «жакшы» сүйлөөлөр эл тарабынан жактырылып, түздөн-түз тилге сиңип, элдик казынага айланып, тил каражаты катары сакталат. Натыйжада, сүйлөө жекече адамдардын сүйлөөсү, айтуусу, жазуусунда тигил же бул информацияны туюндуруу максатын ишке ашырууда жекече (монолог), алым сабак, (диалог) оозеки же жазма формаларында, ар биринин жекече өзгөчөлүгүнө ылайык, ритм мелодикалык ыргак, темп, тембралдык боекчо андагы негизги тондун жыштыгы, өзгөчө интонация, басым, тыным менен уюшулуп, тексттеги графикалык белгилерди эске алып, каарман-дын эмоционалдуу экспрессивдүү психика-лык ал-абалы, образы эске алынып, көркөм окулат. Ал эми сүйлөшүү учурунда, же жазууда пикир алышуунун кырдаалы, жагдай-шарт, угуучуга карата мамиле, анын ар биринин мүдөө максаты, ойдун карама-каршылыгы, экстра-лингвистикалык факторлор жана баш-ка өзгөчөлүгүнө карата тилдик каражаттарды ыгына жараша тандап колдонуу менен ошол тексттин, сүйлөшүү актынын информативдик, эстетикалык, нормативдик, стилдик максатына байланыштуу аныкталат. Тилдин коомдук кубулуш катарында жашашынын бирден бир негизи болуп кеп гана эсептелет.

Кеп. Кеп бул, оозеки же жазуу түрүндө ишке аша турган конкреттүү чындык башкача айтканда тилдин тикеден-тике берилиши, жүзөгө ашырылышы. Тил-пикир алышуунун маанилүү куралы. Ал өзүнүн коомдук функциясын, коммуникативдик милдетин кеп аркылуу гана аткарат. Нормага салынган, эрежелери аныкталган кыргыз адабий тилинин калыптанып, өмүр сүрүшүндө коомчулукка пикир алышууда кызмат кылуу-сунун стимулу аткаруучулары болуп белгилүү коомдук-саясий ишмерлер, маданияттын көрүнүктүү өкүлдөрү эсептелет.

Кыргызстандын жетекчи кызматтарында иштешкен, өлкөнүн гүлдөп өсүшүнө салым кошушкан А.Орозбеков, М.Токобаев, Ж.Абдрахманов, И.Раззаков, А.Сүйөркулов, Б.Осмонов жана башкалар жеке жетекчилик ишмердүүлүгү менен бирге кыргыз оозеки кебинин үлгүлөрүнүн калыптанышына да көмөк көрсөтүшкөн. Чоң жолугушууларда, чогулуштарда, сөздөрдө эл астына чыгып сүйлөөнүн талаптарын жагдай-шартка жараша ийкемдүү аткарышып, эл оозунда нечен жолу барк ала алышкан.

Ал эми маданият ишмерлеринен актерлор, жазуучулар, тилчи окумуштуулар, дикторлор, журналисттер ж.б. кеп техника-сынын талаптагыдай калыптанышына салым кошушуп, кийинки урпактар үчүн анын өркүндөгөн үлгүсүн калтырышкан.

Сүйлөө дегенибиз-катар тартипте жайгашкан тилдик белгилердин айрыкча сөздүн маанилик жактан максатка ылайык түзүлүшү, информациянын талабына карата тилдин эрежелеринин негизинде уюшулушу. Негизги максатты, сүйлөөчү же жазуучу адам угуучуга, б.а. кабыл алуучуга ой-пикирин, же билдирүүсүн андайча, же мындайча түшүнүп калбоосуна жетишүү. Сүйлөөнү тексттин сырткы формалдык жагы катары баалоого да болот. Анткени ички сүйлөө менен тилдик каражаттар тандалып, вербалдык сүйлөө менен жазылат (уюштурулат), аны түзүүгө катышкан акыл-эс менен ой жүгүртүүлөрдүн карым-катышына баш ийип, аны чагылдырат.

Сүйлөө деп ар кандай коммуникативдик жактан пикир алышуунун кырдаалына карата сүйлөөчү тарабынан бир мазмунду туюндуруш үчүн тил каражаттарынын ички мүмкүнчүлүктөрүнөн, закон ченемдүүлүгүнөн толук пайдаланып, угуучуну же кубантып, же өкүндүрүп, баяндоонун өзгөчө ыкмалары менен ой-пикирин ишке ашыруучу чыгарма-чылык процессин айтабыз.

Сүйлөө – бул адамдардын пикир алышуу куралы эле эмес, анын дал өзү, тил каражаттарынын негизинде сүйлөөдө, жазууда аны колдонулуш натыйжасы. Адам баласынын бардык өмүр тиричилиги ой менен тилдин тыгыз байланышынан туруп, сүйлөө аркылуу башка адамдарга анын ой корутундусунун суммасы катары тартууланат.

Сүйлөө – бул социалдык жана жекече индивидуалдык элементтердин биргелешип аракетке келтирилиши, тил каражаттарынын пикир алышуу процессинде колдонулушу. Сүйлөөчү ар бир адамдын ой-пикири, сезими, анын максатын ишке ашыруу ыкмасына байланыштуу аныкталат. Андыктан анын сөзүнө карап, маданияттуу, же маданиятсыз, оң же терс, орой же сылык деп айтышы толук мүмкүн.

Сүйлөө маданиятын өнүктүрүүдө мугалим мектеп окуучулары кетирген төмөндөгүдөй зарыл иштерди эстен чыгарбоосу керек: биринчиден, ар кандай адабий тилдин нормаларын бузуучуларга же стилистикалык каталарды жибергендерге өтө катуу талап коюлушу керек. Экинчиден, эгерде алардын кол жазмасында же сүйлөөсүндө кетирилген анчейин элес алгыс стилистикалык каталар болсо да, аны тактап өтө оор, оңдолгус ката катары мамиле жасоо менен, ушундай элементардык-стилистикалык каталардын кетиши анын келечектеги «стилистикалык одоно каталарды» жиберүүсүнүн булагы боло тургандыгын эске алып, орфографиялык, пунктуациялык жактан кетирилген каталар сыяктуу стилистикалык каталардын кетиши сөз маанисинин бузулушуна алып келерин эске салып, стилистикалык катага өзүнчө баа коюу керек.

Ал эми окуучулардын кетирген ар кандай стилистикалык каталарын, нормаларды сактагандыгын терең түшүнүп, туура оңдоо иретинде эң алгач окутуучу өзүнүн сүйлөөсүнө сак болууга тийиш.

Натыйжада окутуучулар сүйлөөдөгү практикалык жактан көбүрөөк колдонулган каталарды классификациялоосу керек. Албетте, ар кандай чыгармачыл ой жүгүрткөн мугалим али ага тааныш эмес, көбүрөөк кездешкен каталарды да эске тутуу менен экинчи кайталангыс белгилерин классификациялык принциптердин негизинде кошуп, иштеп чыгуусу алгылыктуу.

Көбүнесе, окуучулардын жазуу жана оозеки сүйлөөсүндө арбын кездешүүчү тилдик нормаларынын бузулушу «сүйлөөдөн кеткен каталар». Айрым окумуштуулар окуучулардын кол жазмасынан кеткен кемчилдиктерди стилистикалык эмес жана чыныгы стилистикалык каталар деп экиге бөлүп кароо максатка ылайык деп эсептешет. Биринчиден тилдик норманын бузулушу лексикалык каталарга, фразеологизмдер, сөз жасоочу каражаттар, морфологиялык жана синтаксистик айкаштык ыкмаларынын бузулушу. Стиликалык каталардын катарына бирдиктүү стилдин бир контексттеги бузулушу, көп сөздүүлүк, маанилик жана айрым мазмундук нормалардын төп келбегенди-гинен, ар кандай стилистикалык манерада ой-пикирди көркөм чагылдырып баяндоодогу тандалган сөздөрдүн конструкция-

лык жактан коммуникативдик чөйрөгө шайкеш келбей калган учурлары кирет.

Кырдаалдар коомдук-саясий, расмий-иштик-түү, кесиптик, окуу, турмуш-тиричилик сыяктуу түрдүү маектешүү чөйрөлөрүндө түзүлөт. Маектешүү чөйрөлөрүнүн бөтөнчөлүктөрүнө ылайык тилдик түрдүү каражаттар колдонулат. Алардын тандалышы да көп нерселерге баш иет. Мисалы, маектешүү-чүлөрдүн кайсы бир нерсе тууралуу кабардар болушу сөздү чубалжытып узартпай, аны кыскача айтууга мүмкүндүк берет, б.а. кептин эллипистүүлүгүнө алып келет. Мисалы: - Качан башталат? -15 мүнөттөн кийин. Мындай текст тил жагынан алганда анча чоң мааниге ээ боло албайт. Бирок ушул эле текст конкреттүү маектешүү кырдаалында бул кырдаалды толук жана жетиштүү түрдө тейлөөчү тил каражаттары катары кызмат өтөйт. Маселен:

1) Көрүүчүнүн суроосу - **Качан башталат** (концерт качан башталат)?

Администратордун жообу: **15 мүнөт-төн кийин** (биринчи конгуроодон кийин).

Бул мисалдарда эки тарап тең кеп эмне жөнүндө жүрүп жатканын эске алып, билишкендиктен, бири-бирине кыска суроо-жооп берип жатышат. Мындай сүйлөшүү кырдаалында суроо-жооп толук айтылса, албетте, андай маек жасалма көрүнмөк. Экинчи тилди үйрөтүү процессинде маек-тешүүдө суроо-жооптун кайсы бөлүгүн кыскартса болорун жана эмнеси кыскартылганын түшүнүүгө үйрөтүү зарыл.

Ушуга окшогон маселелер реалдуу сүйлөшүүдө, реалдуу кырдаалда колдонулган тил прагматикасында изилденет.

Кайсы бир тилде жакшы сүйлөө – бул грамматикалык туура конструкцияларды гана түзө билүү эмес, ойду ачык, так, ырааттуу айтуу, кепти таасирлүү, кооз, көркөмдүү кылып сүйлөй билүү дегендик да болот.

Эне тилин жана экинчи (чет) тилди өздөштүрүү процесстери бири-биринен кыйла айырмаланары баарыбызга маалым.

Эне тилин өздөштүрүүдө адам баласы ымыркай кезинен тартып ата-энесинен, туугандарынан, айлана-чөйрөдөгү адамдар-дан ж.б. уккан сөздөрдү эстеп калып, алардын маанисин түшүнүп, ошол сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү эсте сактап калып, алардын үлгүсү боюнча өз сүйлөмдөрүн түзүп, сүйлөмдөрдү түзүүдө каталарды кетирип, тил бирдиктеринин катышынын татаал системасын жана тил эрежелерин индукциялык түрдө аң-сезиминде калыптандырат. Мектепке баргандан тартып ошол кездеги жана жаңы өздөшүрүлгөн сөздөр аларды түзгөн фонема, морфема, унгу, негизге ажыратылып талданат, лексика-семантикалык маанисине жана грамматикалык касиеттерине карата сөз түркүмдөрүнө ажыратылат, алардын жардамы менен түзүлгөн сөз айкаштары, сүйлөм-

дөр классификацияланып, адамдын аң сезиминде ошол тил бирдиктеринин катышынын татаал системасы көбүнчө дедукциялык түрдө сакталат.

Адам баласы тили чыккан кезден тартып 8-9 жашына чейин тил үйрөнүүдө көлөмү боюнча да, мааниси жагынан да эң эле татаал ишти аткарат да ал айлана-чөйрөдөгү материалдык объектилердин, идеалдык объектилердин, алардын касиеттеринин, кыймыл-аракеттеринин, бири-бирине карата катыштарынын сөз түрүндөгү аталыштарын эстеп калып, ошолордун жардамы менен кеп жана кеп ишмердиги аркылуу башкалар менен маектешип пикир алышууну өздөш-түрөт. Пикир алышууну, маектешүүнү, жалпы алганда, кырдаалга жараша башкалар айткан ойду кабыл алуу жана өз оюн жаратуу процесси катары түшүнсөк болот.

1. Сүйлөөнүн ишмердүүлүгү – бул сүйлөөнү түзүүдө керек болгон адам организмдеги психофизиологиялык иш аракет-тердин жыйындысы (б.а. сүйлөөгө, угууга, окууга, жазууга көнүгүү).

2. Текст-белгилүү бир мазмунду туюн-дурган оозеки же жазуу түрүндөгү ой-пикирдин жыйынтыгын билдирген чыгарма, сүйлөө болсо тексттин сырткы формалдык жагы. Ошондуктан «тил» - «сүйлөө», «сүйлөө ишмердиги», «текст», анын мааниси өз ара байланышта каралат.

3. Сүйлөөнүн формасы: оозеки жана жазуу түрүндө болот, сүйлөөнүн түрүнө ички жана тышкы сүйлөө кирет. Ал эми коомдун ар кандай тармагында кодонулушуна карай: дикторлук, ораторлук, сценалык, автордук, персонаждык, лекциялык сүйлөө жана диалогдук, монологдук ж.б. сүйлөө болуп бөлүнүшөт.

4. Оозеки сүйлөөнү өнүктүрүүчү үчүн машыгууга карата монологдук сүйлөөнүн бир көрүнүшү – интервью, репортаж, реплика (кайым айтыш, жооп кайтаруу, сын пикир) берилет.

5. Монологдук сүйлөөнүн түрлөрү:

- а) жайынча баяндап берүү (ангеме айтуу)
- б) сүрөттөө
- в) ой жүгүртүү
- г) окуп көрүп кайра сүйлөп берүү

6. Билдирүү:

- а) отчет
- б) доклад
- в) түшүндүрүү
- г) талкуу жүргүзүү.

7. Сүйлөөдөгү сүйлөшүүдөгү эмоцио-налдуу – экспрессивдүүлүк.

- а) эмоционалдуу – экспрессивдүү лексика.
- б) сүйлөшүүдөгү психологиялык кырдаал.
- в) сүйлөшүүнүн логикасы.

Сүйлөөнүн темпи, б.а. сүйлөөнүн интел-лектуалдык, эмоционалдык кыймылы, убакыт-ка карай сүйлөөнүн тездиги же акырындашы.

Темп дегенде, биз сүйлөөнүн айтылышына карай үн узундугун, ылдамдыгын жайланышын

түшүнөбүз. Эгерде сүйлөө барган сайын татаалданып, эмоционалдуу-экспрессивдүү болсо, анын темпи да ар түрдүү болот. Бир темпте айтылган сүйлөө бир жактуу болуп, көркөмдүгү төмөндөйт. Ошондуктан сүйлөөнүн темпин жайлатуу же ылдамдатуу менен аны көркөм-элестүү, уккулуктуу кыла алабыз. Керектүү темпти чыгармадан табуу анын логикалык, эстетикалык, эмоционалдык маанисин туура баалоосунун натыйжасында гана мүмкүн болот. Бул өз кезегинде көркөм окуп жаткан адамга болгон сүрөттөөлөрдү, фактыларды же окуяларды көркөмдөөгө жардам берет. Ошондуктан темп-тексттеги реалдуу чындык турмушту көркөмдөп берүүчү көрсөткүч. Эгерде айтылып жаткан сүйлөөдөн темпти алып салсак, анда ал жансыз, көрксүз болот. Темп биздин тексттеги ой – пикирибиздин, сезимибиздин көркөм чагылышын камсыз кылып, сүйлөшүүбүздү жандуу, көп кырдуу, кызыктуу кылат.

Кептин тууралыгы. Кептин тууралыгы жалпы коомчулук үчүн бирдей мүнөзгө ээ болгон адабий тилдин калыптанган норма-сына ылайык туура бере билүү менен гана чектелбестен, конкреттүү шарт, кырдаалга жараша тилдик бирдиктердин эң мыктысын колдонуу аркылуу өз ой-пикирин, түшүнүгүн ачык, элестүү жеткирүүгө аракеттенүү болуп саналат.

Кептин тактыгы. Күндөлүк пикир алышуу тажрыйбабызда кеңири колдонулуп жүргөн тилдик каражаттардын конкреттүү кырдаал зарылчылыкка жараша ачык, таамай болушу-кеп маданиятына коюла турган негизги талаптардын бири.

Кептин тазалыгы адам кайсы тилде сүйлөбөсүн, өз оюн билдирүүдө сөз каражат-тарын орду менен колдонуп, ал тилде таза сүйлөөсү да кеп маданиятынын негизги белгиси болуп саналат. Тактап айтканда, кептин тазалыгы – «тилдин коммуникативдик сапатына, маданияттуулугуна тиешелүү орчундуу маселелердин бири сүйлөгөн сөзүбүз, айткан кебибиз таза болбой туруп, тилибиздин жалпы маданияты жөнүндө кеп кылууга да мүмкүн эместигин» белгилейт.

Изилдөөчү Н.Головин «Кептин тазалыгынын негизги белгиси катары тилдик норма менен сүйлөө, ал эми тилдик нормага ылайык сүйлөбө-

гөн учурда кеп маданияты жаатында сөз кылууга мүмкүн эмес», - дейт.

Кептин логикалуулугу кеп маданиятынын негизги сапаттык белгилеринин бири болгон кептин логикалуулугу айтылган ойдун текстте жана сүйлөм курулушу аркылуу ырааттуу берилиши менен мүнөздөлөт. Муну менен катар, кептин логикалуулугу андагы «кептин тактыгы менен тыгыз байланыштуу, бирок андан айырмаланып турат. Кептин логикалуу-лугу, баарынан мурда, ой жүгүртүү жана турмуш чындыгы менен кептин байланыш-туулугу аркылуу негизделет». Тактап айтканда, сүйлөмдө айтылган ой логиканын закондоруна баш ийип, сүйлөмдөгү сөз ошол логиканын закондоруна ылайык кызмат кылат. Ошондо гана ой ырааттуу болуп, түшүнүүгө жеңилдик түзүлөт. Эгерде сүйлөмдөгү сөздөр баш аламан тартипте болуп, логикалык жактан туура уюштурулбаса, андагы ой түшүнүксүз гана эмес, башка багытка бурулуп кетиши да ыктымал.

Жогоруда айтып өткөндөй сүйлөө маданиятыбызды үй-бүлөдөн башташыбыз керек. Балдарыбызга эркелетүү менен нанды нана, ашты аша дебей туура сүйлөөгө үйрөткөнүбүз абзел. Сырткы чөйрөдө жүргөндө айрым жаштардын кыргыздын төл сөздөрүнө орус тилиндеги одоно сөздөрдү кошуп, сүйлөө маданиятын бузуп жаткандарына күбө болобуз. Биз аларга кайдыгерлик менен мамиле жасабай, кыргыз экендигибизди унутпоо керектигин түшүндүрүшүбүз зарыл. Кыргыз телеберүүлөрүндө көбүрөөк кыргыз тилинде көрсөтүүлөрдү берсе, ошондой эле жаш балдар үчүн жомок-мультфильмдерди, кызыктуу оюндарды берсе. Мекеме-ишкана-ларда ар түрдүү кеңешмелерде, ЖОЖдордо иш кагаздары кыргыз тилинде жүргүзүлсө, ар бир кыргыз атуулу адабий тилде сүйлөсө кыргыз тилинин өнүгүшүнө салым кошкон болор эле.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Ж.С. Мусаев «Кеп маданиятынын маселе-лери» Бишкек 1993
2. Ж.Дүйшеев «Сүйлөө маданияты» Бишкек 2007
3. Ж.Дүйшеев «Сүйлөө маданияты жана стилистика» Бишкек 2007
4. Т. Аширбаев, А.Айтмамбетов «Кеп маданияты» Бишкек 2004.